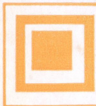
DRS. C. FISCHER

DICHTERBIJ

TOETANCHAMON

EN ZIJN TIJD

HOWARD CARTER ONTDEKT HET GRAF VAN TOETANCHAMON

In 1902 kreeg de Amerikaan Davis van de Egyptische regering verlof om bij Thebe in het Dal der Koningen opgravingen te doen. Hij groef er 12 winters lang.

Toen ging zijn concessie over op de Engelsen Lord Carnarvon en Howard Carter. En daarmee begint de geschiedenis van de belangrijkste vondst op het gebied van Egyptische graven . . .

Carnarvon en Carter stonden tegenover het Dal der Koningen.

Dozijnen anderen hadden hier reeds gegraven, en niemand had nauwkeurige aantekeningen of zelfs plannen hieromtrent nagelaten. Zo lag daar langzamerhand, als een kunstmatig maangebergte, de ene berg puin naast de andere, met daartussenin de ingangen van de ontdekte graven. Er zat niets anders op dan systematisch tot op de rotsbodem door te spitten. En Carter stelde voor, te beginnen in de driehoek tussen de graven van Ramses II, Merenptah en Ramses VI. „Op gevaar af," schrijft hij later, „dat men er ons van gaat beschuldigen, het achteraf beter te willen weten, wil ik vaststellen dat we beslist de hoop koesterden het graf van een bepaalde koning te vinden, en die koning was Toetanchamon."

Dat klinkt ongelooflijk, als men zich het door en door omgewoelde dal voorstelt. Het klinkt vooral daarom zo vermetel, omdat de beide opgravers zo bijzonder weinig reden hadden van een dergelijke hoop vervuld te zijn . . .

Wat gaf Carter toch nog hoop om een graf te vinden, en niet het een of andere, maar een zeer bepaald graf? Hij kende uit eigen aanschouwing de vondsten van Davis. En daarbij bevond zich — onder een rots ontdekt — een beker van fayence met de naam Toetanchamon. En in een schachtvormig graf daar dichtbij had hij een gebroken houten kist gevonden. Op de gouden blaadjes die deze kist nog bevatte, kwam eveneens de naam Toetanchamon voor. Davis stelde de voorbarige bewering op dat dit schachtgraf de laatste rustplaats van deze koning zou zijn geweest . . . Carter maakte een andere gevolgtrekking. Deze werd bevestigd toen een derde vondst van Davis op het eerste gezicht niet juist verklaard bleek te zijn. Hij had in een rotsholte een paar aarden kruiken gevonden, die met schijnbaar onbelangrijke scherven en proppen linnen waren opgevuld. In het Metropolitan Museum of Art te New York bleek bij nader onderzoek plotseling dat het hier

ongetwijfeld de weggestopte resten betrof van het materiaal dat bij de uitgebreide ceremoniën en bijzettingsplechtigheden van Toetanchamon was gebruikt. En ten overvloede: tenslotte waren Davis nog verschei dene aarden zegels van Toetanchamon in handen gevallen.
Dat alles scheen wel bewijskracht op te leveren. Carter meende mis schien zonder meer de gevolgtrekking te mogen maken, dat volgens deze vondsten het graf van Toetanchamon ondanks alle voorafgaande mislukkingen toch nog ergens in de buurt van de gevonden stukken, dus midden in het dal moest liggen. Maar daar staat tegenover dat sindsdien dertig eeuwen over het dal heen waren gegaan, waarin van de inhoud der graven telkens gedeelten waren weggesleept door rovers en priesters, en dan niet te vergeten het gewroet van onkundige archeologen uit de eerste tijd van de herontdekking . . .
Toen Carnarvon en Carter waren begonnen met graven, verwijderden zij in één winter binnen de afgezette driehoek een groot gedeelte van de bovenste lagen en bereikten de voet van het geopende graf van Ramses VI. „Hier stuitten wij op een rij arbeidershutten, die op een grote massa vuursteenklompen waren opgetrokken, hetgeen in het dal altijd een teken voor de nabijheid van een graf is."
Ter wille van de toeristen voor wie de toegang tot het graag bezochte graf van Ramses onmogelijk zou zijn gemaakt, als in de ingeslagen richting verder werd gewerkt, besloten de opgravers namelijk, dit tot een gunstiger gelegenheid uit te stellen. Zo groeven ze dan in de winter van 1919 op '20 alleen aan de ingang van het graf van Ramses VI, waar ze in een kleine schuilplaats ook inderdaad verscheidene uit archeologisch oogpunt niet onbelangrijke losse stukken van grafuitrustingen aantroffen. „Zo dicht bij onze werkelijke vondst waren we tot dusverre bij al ons werk in het dal nog niet geweest," noteert Carter . . .
Nu beraadslagen ze en opperen ze in alle ernst, of ze na al die jaren met betrekkelijk geringe buit hun graafwerk niet toch maar naar een heel andere streek moeten verplaatsen. Alleen die plek met de arbeidershutten en vuurstenen was nog steeds niet onderzocht, de plek aan de voet van het graf van Ramses VI. Na lang aarzelen waarbij ze telkens besluiten namen en die weer verwierpen, komen ze overeen, aan het dal nog één enkele, maar dan ook werkelijk de laatste winter te wijden.
En nu begonnen ze dan ook inderdaad op die plek van het dal te spitten die ze zes winters geleden reeds hadden aangeduid: de plek

van de hutten en vuurstenen. En dit keer, nu ze eindelijk deden wat ze zes jaar geleden al hadden kunnen doen, nu ze namelijk de arbeidershutten neerhaalden, hadden ze nauwelijks het houweel er in gezet of ze vonden de ingang van Toetanchamons graf, het rijkste koningsgraf van Egypte. En Carter schrijft: „... deze ontdekking was zo plotseling dat ze me in een soort verdoving bracht, en de volgende maanden waren zo vol gebeurtenissen, dat ik nauwelijks de tijd had om na te denken."

Op 3 november 1922 begon Carter, terwijl Lord Carnarvon zich in Engeland bevond, de arbeidershutten af te breken; het waren brokstukken van hutten uit de Twintigste Dynastie. De volgende morgen werd onder de eerste de beste hut het begin van een stenen trap gevonden. Op de middag van de 5e november 1922 waren zulke massa's puin weggeruimd, dat elke twijfel was opgeheven: hier lag de ingang van een graf...

Het werk ging door en Carters opwinding steeg. De ene trede na de andere kwam uit het puin te voorschijn en toen de plotselinge Egyptische zonsondergang begon, was de voet van de twaalfde trede bereikt en daar werd het „bovendeel van een gesloten, met mortel bestreken en verzegelde deur zichtbaar."

„Een verzegelde deur... Het was dus werkelijk waar... Het was een ogenblik dat een opgraver een huivering bezorgde."

Carter bekeek de zegels. Het waren die van de koninklijke dodenstad... De zesde november verzond hij 's morgens een telegram aan Lord Carnarvon: „Heb eindelijk prachtige ontdekking gedaan in het dal; een groots graf met onbeschadigde zegels; tot uw komst alles weer toegedekt. Gefeliciteerd."

Reeds de achtste kwamen twee antwoorden binnen: „Kom zo spoedig mogelijk" en „Denk de 20ste in Alexandrië te zijn." De 23ste kwam Lord Carnarvon in Luxor aan. Meer dan veertien dagen lang had Carter, verteerd door ongeduld en in koortsachtige spanning, werkeloos bij het weer dichtgegooide graf moeten zitten...

In de namiddag van de 24ste groeven de arbeiders de gehele trap weer uit. Zestien treden liep Carter af en toen stond hij voor de verzegelde deur. Nu zag hij duidelijk de afdrukken met de naam Toetanchamon; maar hij zag nog meer. Hij merkte iets op dat tot nu toe alle ontdekkers van koningsgraven hadden moeten zien: ook hier waren anderen hen voor geweest. Ook hier hadden rovers hun sporen achtergelaten.

IV

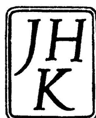
TOETANCHAMON
EN
ZIJN TIJD

DICHTERBIJ, onderwerpen uit de geschiedenis onder redactie van C. M. H. Bosch en drs. H. G. Leih

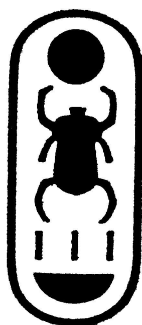
drs. C. Fischer, *Toetanchamon en zijn tijd;* prof. dr. G. J. D. Aalders, *De Romeinse staat en het christendom;* dr. K. de Vries, *De middeleeuwse Friese vrijheid;* dr. J. Roelink, *De Moderne Devotie;* W. A. Kattenberg, *Michelangelo;* C. M. H. Bosch, *George Washington;* drs. J. Gorter, *Vrije vrouwen;* dr. R. Reinsma, *Nederlanders overzee;* drs. H. G. Leih, *Marx.*

DRS. C. FISCHER

TOETANCHAMON
EN
ZIJN TIJD

J. H. KOK N.V. KAMPEN

Om verschillende redenen viel de keus voor een onderwerp uit de geschiedenis van het Oude Egypte op: Toetanchamon en zijn tijd.
In de eerste plaats: deze farao uit de 18e dynastie leefde in een periode van het Nieuwe Rijk, waarin belangrijke verschuivingen ten opzichte van vroegere tijden en toestanden plaatsvonden. En niet alleen in Egypte, maar ook daarbuiten.
De tweede reden is: de jeugdjaren van Toetanchamon vallen samen met de laatste regeringsperiode van de prachtlievende Amenophis III èn met de regering van diens opvolger Amenophis IV. Deze Amenophis IV is dezelfde als de bekende Achnaton, de ketterkoning, één van de meest interessante figuren uit de Egyptische geschiedenis.
In de derde plaats: de vondst, in 1922, van het praktisch ongeschonden graf van Toetanchamon met zijn enorme rijkdom is niet alleen een ongekende bron voor alle Egyptologen geworden, maar ook zo'n sensatie dat de geschiedenis van deze jonggestorven koning èn de wereld waarin hij leefde vandaag nog steeds velen bezighoudt.

Dit boekje geeft geen echte biografie. Daarvoor zijn er te weinig betrouwbare gegevens. Het moet slechts gezien worden als een verkenning op de terreinen van geschiedenis, godsdienst en kunst van Egypte rondom Toetanchamon.
Wie dieper wil graven en meer wil weten vindt aanwijzingen in het laatste hoofdstuk van dit deeltje uit DICHTERBIJ, waar boeken etc. genoemd en suggesties gedaan worden.

Tenslotte: het verhaal van de ontdekking van Toetanchamons graf, het kaartje en het beknopte overzicht van de geschiedenis van Egypte op de pagina's II tot en met VII van het omslag zijn bedoeld als een eerste oriëntatie bij de studie.

Om de situatie in Egypte tijdens Toetanchamon beter te kunnen begrijpen is het nodig eerst iets te vertellen over de verhouding van dit rijk met zijn buurlanden in de tijd van de 18e dynastie.
Door de expansiepolitiek van de farao's uit deze periode stond de Egyptische traditie in die jaren nl. onder invloed van andere culturen. Die expansiepolitiek was ontstaan na het verdrijven van de Hyksos. Egypte had toen belangstelling gekregen voor het gebied van Palestina en Syro-Fenicië, waar een aantal vorsten van verschillende stadstaatjes regeerden. Als Egypte immers deze streek zou beheersen, kon het dáár een eventuele aanval uit het noorden keren.
Zo raakte het ook betrokken bij het krachtenspel van de om dit gebied gelegen grote rijken: de Chatti (Hethieten) in Klein-Azië, de Mitanni aan de Boven-Eufraat, Babylon (Kassieten) en het opkomende Assur, dat toen nog van het Mitannirijk afhankelijk was. Want terwille van hun defensie of uit expansiedrang trachtten de vorsten van deze rijken hun collega's in Palestina en Syro-Fenicië tot bondgenoten of vazallen te maken.
Vanuit Egypte was het vooral Thoetmosis III geweest die door zijn expedities, waarbij hij persoonlijk grote dapperheid toonde, de schrik erin had gebracht. Hij veroverde Megiddo en Kadesj, bouwde in Arvad een vlootbasis en drong zelfs tot Karkemisj door waar hij de Mitanni versloeg. Egypte beheerste onder zijn regering het gebied ten zuiden van het Taurusgebergte en ten westen van de Eufraat. Periodieke expedities zorgden ervoor dat het Egyptische prestige gehandhaafd bleef en de schattingen regelmatig binnenkwamen.
Ook naar het zuiden werd de grens van het rijk verlegd. Onder Thoetmosis III tot de derde en onder zijn opvolger tot de vierde cataract.
Met de Mitanni waren de betrekkingen allerhartelijkst. Zij wilden tegenover het krachtiger wordende Hethietenrijk de steun van Egypte niet graag missen. Een belangrijk middel tot het onderhouden van de vriendschap was het sluiten van een huwelijk of het zenden van een prinses naar de harem van de farao. Zo werd een Mitannische prinses de vrouw van Thoetmosis IV en misschien wel de moeder van Amenophis III.
Hoewel Amenophis III geen enkele expeditie ondernam, leefde hij toch in de beste verstandhouding met de vorsten uit de naburige

grote rijken. Zijn prestige was blijkbaar groot genoeg. Aan het eind van zijn leven vroeg hij zelfs nog aan de koning van de Mitanni om de hand van een van zijn dochters. Toen de prinses in Egypte arriveerde, was Amenophis al ziek. Hij schreef daarom aan zijn schoonvader het beeld van de godin Isjtar te zenden. Er werd beweerd dat van het beeld van deze godin genezende kracht uitging. Had Amenophis geen vertrouwen meer in eigen goden? Het gevraagde kwam heelhuids aan, maar de genezing bleef uit.

Aan het eind van de regering van deze farao klaagden vele beschermde vorsten, en ook de Mitanni, dat Egypte ondanks dringende verzoeken geen steun meer verleende.

Wat onder Amenophis III ongemerkt was begonnen en nog niet direct ernstige gevolgen had gehad, voltrok zich onder Amenophis IV in snel tempo. Het prestige van Egypte daalde en de toon van de andere vorsten werd steeds brutaler.

> Zo schreef de koning van de Kassieten uit Babylon aan zijn Egyptische collega: „Broederschap, vriendschap en een goede verstandhouding kan tussen koningen slechts bestaan als er edelgesteenten, zilver en goud als geschenken naar het volle gewicht worden gezonden" [1].

Amenophis IV (Achnaton) was meer een fanatiek hervormer dan een bekwaam regent en aan de buitenlandse politiek besteedde hij geen aandacht.

In korte tijd kwam het hele gebied tussen de grote rijken in beweging. De Hethieten profiteerden vooral van de situatie. En de vroeger door Egypte beschermde vorsten voelden zich nu aan hun lot overgelaten. Alleen in het zuiden van Palestina had de Egyptische generaal Horemheb zich nog kunnen handhaven.

Ook in het ten zuiden van Egypte gelegen Nubië (Koesj) bleef het rustig. De gouverneur die Toetanchamon er later heenzond, zou er zelfs voor zorgen dat de schatten vandaar weer noordwaarts stroomden. Het gebied was al lang een reservoir van mensen en materiaal voor Egypte.

De Mitanni in een verloren positie door de groeiende macht van de Hethieten, Assur in opkomst en een bedreiging voor de Kassieten in Babylon en tenslotte het Syro-Fenicische gebied onder toenemende heerschappij van de Hethieten, dàt was het gevolg van de politiek van verwaarlozing van de buitenlandse betrekkingen onder Achnaton en de toestand die Toetanchamon aantrof bij het begin van zijn

regering. En welk een perspectief opende zich voor de koning der Hethieten toen ongeveer tien jaar later de weduwe van Toetanchamon hem een brief schreef met het verzoek haar een van zijn zoons te sturen:

> „Mijn echtgenoot is gestorven, en een zoon heb ik niet. Men vertelt mij echter dat gij vele zonen hebt. Zend mij er een, dan zal hij mijn echtgenoot zijn" [1].

De koning vertrouwde de zaak blijkbaar niet en daarom zond zij een tweede brief:

> „... gij wantrouwt mij. Ik schreef aan niemand dan aan u alleen. Mijn echtgenoot is dood en ik heb geen zoon. Moet ik met een van mijn dienaren huwen? Iedereen zegt dat gij veel zonen hebt. Stuur mij er een. Hij zal mijn echtgenoot zijn en over Egypte heersen" [1].

De zoon reisde wel af, maar arriveerde nooit in Egypte. Waarschijnlijk werd hij door Horemheb, die andere plannen in zijn hoofd had, onderschept en uit de weg geruimd.

VERANDERINGEN BINNEN HET RIJK

Eeuwenlang had voor de Egyptenaar de wereld bestaan uit de „beide landen" Beneden- en Boven-Egypte, maar tijdens de 18e dynastie waren de farao's als veroveraars gaan optreden en zo was er contact gekomen met andere volken en culturen. Bovendien hadden buitenlandse soldaten, gevangenen, prinsen en prinsessen vreemd bloed binnen Egypte gebracht. Door dit alles ontstonden er veranderingen die min of meer een inbreuk op het Egyptisch traditionalisme betekenden.

Zo was door het militair optreden van de farao's buiten het rijk meer het accent komen te liggen op het persoonlijk koningschap ten koste van het sacrale koningschap. Het ambt was teruggeweken voor de persoon van de koning en enkele farao's trachtten zich aan de grote macht van de Amonpriesters te ontworstelen.

[1] Deze brieven zijn uit het zgn. Amarna-archief, dat toevallig in 1887 gevonden is. Dit archief bevat ca. 360 kleitafeltjes. Het zijn kopieën van brieven van vorsten van Klein-Azië, Syrië en Mesopotamië aan Amenophis III en enkele van zijn opvolgers. Ze zijn geschreven in de diplomatieke taal van die tijd, het Babylonisch (Akkadisch) spijkerschrift.

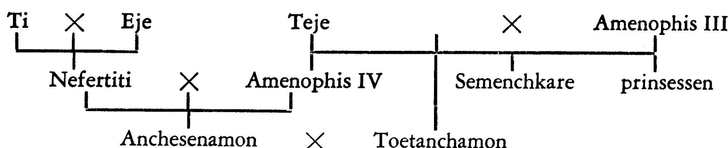
Vooral Amenophis III zou door zijn eigengereidheid en enorme rijkdom het type van de machtige heerser in de Gouden Eeuw van Egypte en het voorbeeld van een Oosters despoot worden.
Een ander gevolg van de Egyptische expansiepolitiek was de toenemende invloed van het leger.
Staatkundig werd Thebe de belangrijkste stad. En Amon, oorspronkelijk de stadgod van Thebe, groeide tot rijksgod uit, waardoor de macht van de priesterkaste van Amon vooral in politiek opzicht sterk toenam. Evenzo het aantal tempels in de omgeving van Thebe. Elke tempel had zijn eigen grondbezit, priesters en ambtenaren. De machtigste onder hen was wel de hogepriester van Amon. Hij was echter meer hooggeplaatst ambtenaar dan godsdienstig functionaris.
Naast de farao, de god-koning op aarde, in theorie de heerser over leven en dood van zijn onderdanen, waren er de vizier als centrale figuur van het bestuursapparaat — onder wie ook het militair gezag ressorteerde —, de zo juist genoemde hogepriester van Amon en tenslotte de vice-koning van Nubië.
Door de buitenlandse invloeden en de toenemende rijkdom veranderden ook de zeden en gewoonten. Zo is op de afbeeldingen uit die tijd duidelijk een grotere weelde waarneembaar: de kleding is rijker en het haar mooier opgemaakt.

DE AFSTAMMING VAN TOETANCHAMON

De historische gegevens aan het eind van de 18e dynastie zijn zo schaars dat er op de vraag wie de ouders van Toetanchamon geweest zijn geen definitief antwoord gegeven kan worden. De tijd waarin en de plaats waar hij is opgegroeid weet men evenmin nauwkeurig. Dit gebrek aan gegevens is onder meer het gevolg van de godsdienstige reformatie van Achnaton en de felle reactie daarop van de kant van de Amonpriesters. Die reformatie en reactie hadden geweldige spanningen en haatuitbarstingen veroorzaakt. Het wegbeitelen van namen van goden en vorsten op monumenten zijn daar vandaag nog de getuigen van. Het lijkt wel alsof bij die hartstochtelijke verering van de verheven Aton het vermelden van namen, ook van leden van de koninklijke familie, van geen enkel belang was. Slechts door nauwkeurig onderzoeken en scherpzinnig combineren van de schaarse gegevens hebben de Egyptologen over Toetanchamons afstamming

bepaalde conclusies kunnen trekken, die evenwel niet eenstemmig zijn aanvaard.
Toetanchamon zou geboren zijn tijdens de regering van Amenophis III, die ongeveer veertig jaar moet hebben geregeerd (ca. 1413—1377). Voor de identiteit van zijn ouders zijn wel enkele aanwijzingen, maar ze geven geen volkomen zekerheid.
Een vrij gangbare opvatting is dat Toetanchamon het jongste kind van Amenophis III en koningin Teje is geweest, en dus een broer van Amenophis IV (Achnaton). De gelaatstrekken van Teje en Toetanchamon vertonen een sterke gelijkenis.
Eén ding staat vast: zijn geboortenaam luidde Toetanchaton. Daaruit heeft men geconcludeerd dat de ouders op zijn minst sympathiek tegenover de nieuwe godsdienstige richting van hun oudste zoon moeten hebben gestaan. Beide ouders hadden trouwens een eigen paleis in Amarna, de door Achnaton nieuw gebouwde stad van de Zonnebol op ongeveer 400 km noordelijk van Thebe.
De regeringsperiode van Toetanchamon stelt men algemeen op negen jaar. Men neemt aan dat hij op negenjarige leeftijd de regering heeft aanvaard en dat hij op de leeftijd van achttien jaar is overleden. Dit stemt weer overeen met het resultaat van een onderzoek dat ervaren medici op de mummie hebben ingesteld. Hun conclusie luidde dat de vorst hoogstens twintig jaar was toen hij stierf.
De plaats waar de koning is opgevoed is niet met zekerheid te zeggen. Dit was of in Malkata, het enorme paleis van Amenophis III zuidelijk van Thebe op de linkeroever van de Nijl, of geheel of gedeeltelijk in Amarna, de ketterstad.
Misschien heeft Teje zich na de dood van haar man wel in die stad gevestigd: zij staat er met haar jongste dochtertje afgebeeld. Prinsen komen er nergens op de gedenktekens voor. Dit is niet zo wonderlijk als men weet dat aan de afstamming in vrouwelijke lijn in Egypte een zeer belangrijke plaats werd toegekend.
Koningin Teje, noch haar schoondochter, de knappe Nefertiti die met Amenophis IV getrouwd was, schijnen van koninklijke bloede geweest te zijn. Hun afkomst is onzeker. Waarschijnlijk was Teje uit Nubië afkomstig. Haar broer is mogelijk Eje geweest, die voor de vader van Nefertiti wordt aangezien. We zullen hem later in ons verhaal opnieuw tegenkomen, evenals zijn kleindochter Anchesenamon en Semenchkare, de derde zoon van Amenophis III en Teje.

De niet volledige stamboom [2] van Toetanchamons familie kan er dan aldus hebben uitgezien:

HET MILIEU WAARIN TOETANCHAMON OPGROEIDE
MALKATE. AMARNA

Toetanchamon is dus misschien opgegroeid in Malkata en in Amarna, in een tijd vol spanning tussen het traditionalisme van de Egyptische samenleving en het radicalisme van de fanatieke beeldenstormer Achnaton. Tijdens diens korte regering was er een even kortstondig monotheïsme van Aton, de Zonnebol. De hervorming van deze vorst beperkte zich niet alleen tot de godsdienst, maar strekte zich ook uit tot de kunst, de taal en de verhouding tot de medemens.
Ook hier rijzen weer vragen. Hoe oud was Achnaton toen hij stierf? Was hij een genie, was zijn reformatie een spontane daad of zette hij een eenmaal begonnen lijn voort?
Er zijn geleerden die achter deze hervorming politieke motieven willen zien. Het zou een poging geweest zijn om de invloed van de rijke en machtige priesterstand van Amon in Thebe te breken en wanneer men ook nog uitgaat van een bestaande theologische controverse tussen de god Amon van Thebe en de god Re van het noordelijker gelegen Heliopolis, dan zou hieruit kunnen worden verklaard hoe de farao zich tegen de grote macht van de Amonpriesters dacht te kunnen weren.
Voor Amenophis III is deze verklaring aannemelijk, maar niet voor Achnaton die weinig belangstelling voor staatszaken toonde en er weinig kijk op had.
Er zijn aanwijzingen dat Amenophis III pogingen heeft gedaan om de steeds groter wordende macht van de Amonpriesters een halt toe

[2] Zie voor uitvoeriger gegevens C. DESROCHES-NOBLECOURT, *Toetanchamon;* Amsterdam, 1963 (grote uitgave pag. 120); 1965 (kleine uitgave pag. 88).

te roepen. Zo had hij zijn nieuwe paleis een eind buiten Thebe te Malkata gebouwd. Voorts was hij getrouwd met de niet-koninklijke Teje, waardoor zijn kinderen het predikaat „goddelijk" niet konden voeren. Al gold de farao als de godheid Horus op aarde, de goddelijke lijn liep via de koninginnen [3]. En wezen ook de namen die hij aan enkele van zijn kinderen gegeven had niet op een trotseren van de Amonpriesters? Een prinses kreeg de naam Baket a t o n, een prins de naam Toetanch a t o n.

Maar beïnvloedde Amenophis III zijn zoon Achnaton, of beïnvloedde de zoon de vader? Als inderdaad de oorsprong van de hervorming gezocht moet worden in het verzet van Amenophis III tegen de Amonpriesters, dan zou het kunnen zijn — als men althans een mederegentschap van Achnaton aanvaardt — dat Amenophis III, de religieuze instelling van zijn zoon kennende, hem naar Amarna gestuurd heeft om hem buiten bereik van de Amonpriesters de gelegenheid te geven voor zijn godsdienstige experimenten, terwijl hij zelf in Thebe bleef om de staatszaken te behartigen. Maar de wezenlijke inhoud van de reformatie komt stellig geheel op rekening van Achnaton. Want daar in Amarna (ook wel Achet Aton, Horizon van de Zonnebol genoemd), voerde de mederegent, die de naam Achnaton (die Aton welgevalllig is) aangenomen had, steeds consequenter de reformatie door. Wat heeft hem daarbij gedreven?

Misschien kan de naam waarmee hij zich in de zonnehymne noemde: „diegene die van de waarheid leeft", opheldering geven over de drijfveren tot die radicale veranderingen op verschillend gebied. Hij sloot zich aan bij de zonnetheologie van Heliopolis. Zo was bijvoorbeeld de tempel van Aton in Amarna min of meer identiek aan de zonnetempel voor Re in de 4e dynastie: een open hof, geen donker gebouw, geen beelden, slechts een obelisk als zinnebeeld van de god Re. Een teruggrijpen dus naar zuiver Egyptische opvattingen, een breken met de veelheid van goden en hun verschijningsvormen, met het ingewikkeld ritueel, de amuletten en de magische praktijken zoals bijvoorbeeld de bezweringsformules die moesten dienen om bij het dodengericht de onsterfelijkheid te verkrijgen. Door vereenvoudiging wilde hij de religie begrijpelijker maken, het religieus gevoel verdiepen en daarmee de waarheid dienen. In de tegenstelling Amon

[3] Men geloofde dat de godheid bij de koningin voor nakomelingschap zorgde. Vgl. de Osirismythe (zie: *Toetanchamon en zijn tijd,* in de serie TEKSTEN DICHTERBIJ, par. 12).

— Aton proeft men iets van de spanning tussen de oude en de nieuwe tijd, waarvan hierboven sprake is.
Door de expansie in het Nieuwe Rijk was de wereld wijder geworden. Men was minder eng Egyptisch en meer universeel gaan denken. Amon paste bij het eng Egyptische en Aton bij het universele denken. Amon en zijn priesters werden heftig vervolgd, de andere goden — op enkele uitzonderingen na zoals Re en de godin Maät — werden genegeerd.
Ook op ander gebied brak Achnaton met de traditie. Zo liet hij op de oostelijke Nijloever te Amarna graven aanleggen voor hem en enkele van zijn familieleden, hoewel volgens de godsdienstige traditie de westelijke oever de plaats voor de graven was: daar gaat de zon onder, daar sterft het leven.
In de kunst was er eveneens een doorbreken van de traditie, een zoeken naar het ware wezen. Wanneer men de traditionele koningsbeelden naast de moderne beelden uit de Amarna-ateliers plaatst, blijkt dit duidelijk. Met niets ontziend realisme beeldden de kunstenaars de weinig elegante gestalte en de beslist niet fraaie gelaatstrekken van Achnaton uit. Enige overdrijving is bij dit realisme niet te ontkennen. Toch heeft de school van Amarna, ondanks een zeker maniërisme, prachtige werken voortgebracht. In tegenstelling tot vroeger werden de koning, zijn gemalin en de prinsessen vaak op heel natuurlijke wijze uitgebeeld. Het zijn intieme huiselijke tafereeltjes, maar het is de vraag of de doorsnee-Egyptenaar het naar buiten brengen van deze intimiteit wel heeft kunnen appreciëren.
Meestal bevond zich op de afbeeldingen boven het echtpaar de Zonnebol, die het met zijn stralen omgaf. Stralen die eindigden in handjes of in het teken voor leven. Het beeldde uit dat Aton met zijn licht en warmte allen liefdevol omgeeft; alle mensen zijn immers gelijk. Het enige dat de mensen scheidt is de taal en de huidskleur. Ook hier weer een trek naar het universele, want Aton was immers niet gebonden aan dier, plaats of volk.
Ook het gebruik van de spreektaal in officiële stukken was een breken met het verleden; tot nu toe was die taal in paleizen en tempels taboe geweest.
De vernieuwing is niet duurzaam gebleken. In de eerste plaats was de regering van Achnaton maar kort. Voorts was zijn radicaal monotheïsme niet in overeenstemming met de Egyptische geest, die meer geneigd is tot een syncretisme en het aanvaarden van een grote

vormenrijkdom van religieuze begrippen en niet tot een antithese, zoals door Achnaton was opgeroepen.
Na de dood van Achnaton keerde men tot de dienst van Amon terug; aanvankelijk droeg die terugkeer geen radicaal karakter. Het schijnt dat pas na de troonsbestijging van generaal Horemheb Aton en zijn aanhangers fanatiek vervolgd werden zoals de ketterkoning dat met Amon en zijn priesters gedaan had. Overal werden de namen van Aton en Achnaton verwijderd.
Hoe heeft Toetanchamon alle spanningen in het rijk ervaren en had hij eigenlijk wel een standpunt? Bij de dood van Achnaton was hij hoogstens negen jaar; hij zal dus geen leidende rol gespeeld hebben bij het nemen van maatregelen om de verwarring te beëindigen. Meer dan een pion in het politieke schaakspel van Egypte kan hij niet geweest zijn.

JEUGDJAREN

Behalve het staatsiebezoek dat de jonge Toetanchamon in gezelschap van zijn ouders, waarschijnlijk dus Amenophis III en Teje, in Amarna meemaakte is er weinig uit deze periode van zijn leven bekend.
Kort na dat bezoek kreeg hij zijn eerste onderwijs waaraan ook zoons van edelen deelnamen. Het programma bevatte het tekenen en begrijpen van de hiërogliefen en het hiëratisch schrift, rekenen en voorts lichamelijke oefeningen zoals zwemmen, paardrijden, vechten en boogschieten. Maar de gezondheid van de jongen schijnt niet best geweest te zijn.
Voor het eind van dit beginonderwijs stierf vader Amenophis III en het was de energieke Teje die daarna bemiddelend optrad tussen de ongeduldig roepende bondgenoten en vazallen en haar zoon, de nieuwe koning Amenophis IV, zoals zij ook bemiddelend optrad tussen Thebe en Amarna.
Hebben Teje, en misschien ook Nefertiti en anderen tenslotte ingezien dat het steeds fanatieker optreden van Achnaton en zijn verwaarlozen van de positie van Egypte in Voor-Azië op een debâcle moest uitlopen? Het is niet ondenkbaar dat de gedupeerde Amonpriesters hun kans schoon zagen en Toetanchamon wilden steunen, die door Eje en Teje, en misschien ook door Nefertiti naar voren werd geschoven om de dynastie te redden.

Sommige Egyptologen beweren dat Achnaton, nadat zijn vrouw Nefertiti hem niet meer steunde, zijn broer Semenchkare — om zijn wankele positie enigszins te versterken — als mederegent heeft aangesteld, want hoe fanatieker Achnaton optrad, hoe geïsoleerder hij kwam te staan.

Werd Nefertiti door haar gemaal verstoten of wilde zij hem zelf niet meer volgen? In elk geval betrok zij met haar jongste dochtertjes, in het jaar XV van Achnaton, een paleis in het noorden van de stad, terwijl de koning in een paleis in het zuiden bleef.

Aan het ideale beeld van het Amarnapaar Achnaton x Nefertiti was daarmee een eind gekomen. En Achnaton had nog wel gesuggereerd dat zolang de levenskracht van het door Aton bezielde paar bleef bestaan, alle leven gegarandeerd was. Nu liet de koning zich met zijn mederegent Semenchkare afbeelden alsof hij toch maar krampachtig aan die eenheid wilde vasthouden. Hij gaf zijn mederegent zelfs een der namen van zijn vrouw en liet hem met zijn oudste dochter in het huwelijk treden.

Waar en wanneer Achnaton gestorven is weet men niet, maar het schijnt dat Teje, Achnaton en Semenchkare kort na elkaar zijn overleden. Teje werd met pracht en praal begraven en bijgezet in het graf van haar man, dat later waarschijnlijk geplunderd is, waarna de overblijfselen in een graf in de Koningsvallei zijn geplaatst.

Waar Achnaton, Semenchkare en Nefertiti begraven zijn is niet bekend.

HET KONINGSCHAP

De politieke situatie na de dood van Achnaton was verward. De leden van de koninklijke familie zullen Toetanchamon wel gesteund hebben terwille van de instandhouding van de dynastie. Hij huwde de derde dochter van het Amarnapaar, Anchesenamon, zodat Nefertiti zijn schoonmoeder werd. Haar vader, Eje, lid van de koninklijke familie, werd de belangrijkste figuur die Toetanchamon steunde.

Eje en de energieke strijdwagengeneraal Horemheb werkten voorlopig samen. Misschien vond de laatste de tijd nog niet rijp voor de verwezenlijking van eigen aspiraties.

Wel keerde men tot de dienst van Amon terug, maar Eje deed dit voorzichtig; de positie van de Amonpriesters was waarschijnlijk nog

niet krachtig genoeg om het volle pond te eisen. Voorlopig blijft tenminste de naam van Aton naast die van Amon voorkomen. Die terugkeer is duidelijk te constateren bij de kroningsplechtigheden voor Toetanchamon in de grote Amontempel te Karnak. Want na de reiniging met gewijd water door de priesters volgden de koningsriten, waarbij gemaskerde priesters optraden, die belangrijke goden voorstelden als Nechbet, de gier van het zuiden, en Boeto, de slang van het noorden, beschermgodinnen van de beide koninkrijken, en verder Neith, Isis, Nephtys, Horus, Atoem en Seth. Pas nadat de dochter van Amon, in de gedaante van een slang, de nieuwe koning op rituele wijze omhelsd, zich om zijn hoofd gekronkeld en de kop op 's konings hoofd opgeheven had, werd de vorst als erfgenaam van de troon beschouwd.
Een ander onderdeel van de plechtigheden vormde het plaatsen van de vele kronen op het hoofd van de vorst. Elke kroon stelde een bepaalde taak van de koning voor. Zo was er de witte kroon, behorend bij Beneden-Egypte, de rode bij Boven-Egypte en de dubbele kroon uit beide vorige samengesteld, de kroon der „beide landen". Verder de bekende Atefkroon van Re. Maar de voornaamste plechtigheid was wel de kroning met de cheperesj, de blauwleren kroon, waarbij de vorst stond voor een „naos" van graniet met „Osiriskolommen" er omheen. Daarna volgde het verlenen van de vijf grote namen, waarvan hier genoemd worden: de Horusnaam, de koning is immers de vertegenwoordiger van de god op aarde; de kroningsnaam Nebcheperoere[4] en de zonne- of geboortenaam Toetanchaton. Na de plechtigheden was de jonge vorst naar buiten getreden met de cheperesj op het hoofd en de traditionele scepters van Osiris in de hand: de kromstaf, verbonden aan het zuidelijk en de gesel, attribuut van het noordelijk koningschap.
Daarna had hij de toejuichingen van het volk in ontvangst genomen, zijn met goud en electrum (een alliage van goud, zilver en koper) beslagen wagen bestegen en een rondrit gemaakt langs de dorpen rond Thebe. De feestvreugde was verhoogd door de traditionele uitdelingen van voedsel en drank, terwijl een amnestie blijk gaf van de mildheid van de vorst.
Na de kroning schijnt Toetanchamon weer naar Amarna te zijn terug-

[4] Neb = mandje; cheperoe = kever; re = zonnegod; zie de hiëroglief voor Toetanchamon die op pag. 4 van dit boekje is afgebeeld.

gekeerd in gezelschap van Eje. Na enkele jaren ging het koninklijk paar in Thebe wonen, zij heetten nu definitief Toetanchamon en Anchesenamon. De koning was toen twaalf jaar oud.
Uit hetzelfde jaar dateert het besluit tot het „Herstel der Thebaanse tempels", dat te lezen staat op een stèle te Karnak. Natuurlijk gebeurde dit herstel in naam des konings, maar Horemheb was hier waarschijnlijk de grote man achter de schermen. Op het ronde bovenstuk van de stèle staat Toetanchamon afgebeeld, offerend aan de god Amon en diens gemalin Moet.
Het regeringsprogramma van de nieuwe koning was nogal uitvoerig: onrecht bestrijden, tempels en erediensten herstellen, het prestige van Egypte buiten de grenzen opnieuw vestigen, nieuwe priesters — en dan uit de adelstand — aanstellen. Kortom, de traditionele godsdienst en de religieuze gebruiken, ook die ten aanzien van het koningschap, moesten in ere worden hersteld. Er werd energiek aangepakt; bouw en restauratie van tempels werden spoedig ter hand genomen.
Voor deze bedrijvigheid eisten Eje en Horemheb na de dood van Toetanchamon alle eer voor zich op. Dit geldt vooral voor de tempel (Ipet-resyt) te Luxor, waar een heel Opetfeest in steen werd vereeuwigd. Want hoewel de daar afgebeelde koning sterk op Toetanchamon lijkt, staat overal het stempel van Horemheb en duidelijk is te zien dat er eerst de naam Toetanchamon heeft gestaan.
Men kan zich afvragen of de afgebeelde vrolijke toneeltjes bij de processie en de vlootschouw tijdens dit feest, dat elk jaar gedurende elf dagen in de tweede maand van de overstroming gevierd werd, ons iets openbaren over de persoonlijke voorliefde en smaak van de jonge vorst. Hetzelfde geldt voor de jacht- en krijgstaferelen op enkele kisten in zijn graf. Hield hij van de jacht en heeft hij wel eens aan een gevecht deelgenomen? Het zijn vragen die niemand beantwoorden kan.
Naast Eje en Horemheb had de koning een trouw dienaar gevonden in Hoey, die hij als gouverneur naar Nubië had gezonden. Deze zorgde dat in het land van Koesj de belastingen werden geïnd en er weer een stroom goud noordwaarts vloeide.
Toen Toetanchamon vijftien jaar was, berichtten de inspecteurs van de dodenstad hem dat graven van familieleden geplunderd waren. Het is niet zeker of de koning bij zijn vertrek uit Amarna de mummies en de grafschatten van de Amarnafamilie had meegenomen, maar men heeft wel geconstateerd dat op een bepaald ogenblik in

de Koningsvallei (in graf 55) veel voorwerpen, behoord hebbende aan zijn familie, opgeslagen moeten zijn. Daarbij was ook de mummie van een farao uit de tijd vóór Toetanchamon. Is het de mummie van Achnaton of van Semenchkare? Wie zal het zeggen? Nog een mysterie erbij!
Zolang Toetanchamon leefde heerste er verdraagzaamheid in Egypte en de naam Aton bleef er naast die van Amon voorkomen. Eje, die de leiding had bij de begrafenis van de koning, liet die naam daar ook toe. We kunnen het zien aan de beroemde in het graf gevonden troon waarop de Zonnebol immers afgebeeld staat. Later zijn de namen van Achnaton en Toetanchaton verwijderd. Door wie en wanneer? De meeste geleerden veronderstellen dat dit op rekening van Horemheb moet worden geschreven en dat hij dit gedaan heeft nadat hij alle macht aan zich had getrokken.

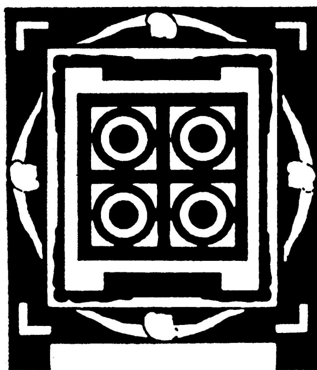
DE DOOD VAN TOETANCHAMON

Toen de koning stierf was hij waarschijnlijk niet ouder dan achttien jaar. Opnieuw speelde Eje een belangrijke rol. Hij hielp bij de voorbereiding van de begrafenis en stond de jonge weduwe met raad en daad ter zijde.
Voor een Egyptische koning was de dood de poort naar het eeuwige leven, dat hij na een transformatie kon verwerven [5] en het was de gewoonte dat de farao op de linker Nijloever een graf en een dodentempel voor zich liet inrichten.
Of Toetanchamon al een dodentempel bezat is niet zeker en met de inrichting van een graf was men wellicht begonnen, maar het was lang niet klaar en dus moest men zo spoedig mogelijk een veel kleiner graf in gereedheid brengen; een graf dat waarschijnlijk voor Eje bestemd is geweest. Eje had het toezicht op de grafwerkzaamheden opgedragen aan Maya, een trouw en toegewijd dienaar van de overleden vorst. Deze Maya heeft een geschenk in het graf geplaatst waarin de eeuwigheidsfilosofie van de Egyptenaar op beeldende wijze vorm gekregen heeft. Het beeldje stelt de koning voor op zijn grafbed, met aan weerszijden een vogel. De vogel aan de rechterkant had een mensenhoofd en die aan de linkerkant was een valk. Het waren twee ziele-

[5] Dit gold aanvankelijk alleen voor de farao, later voor elke Egyptenaar.

vogels, voorstellende Osiris en Horus. De dode farao werd vereenzelvigd met Osiris en werd herboren als Horus.
Ondanks de grote hoeveelheid voorwerpen in het graf van Toetanchamon waren er maar weinig persoonlijke geschenken als dat van Maya. Nadat het lijk naar de „gouden zaal" was gebracht, moesten de kunstenaars en de werklieden zich haasten om de benodigde attributen voor de verschillende fasen van de transformatie in orde te maken. Vanwege het gebrek aan tijd bij de voorbereiding schijnt men voorwerpen uit de graven van Achnaton en Semenchkare te hebben gehaald om die voor de begrafenis van Toetanchamon te gebruiken.
De onsterfelijkheid kon slechts worden verworven wanneer het aardse lichaam veranderd werd in het beeld van de onvergankelijke god (Osiris). Daartoe dienden de mummificatie, allerlei handelingen en riten en het gebruik van amuletten, opdat de tot godheid geworden dode tot eeuwig leven zou worden gewekt. Zo zou aan het einde van de metamorfose de dode verrijzen, zoals de zon opkwam in het oosten met nieuw leven en nieuwe kracht.

Het mummificeren, dat zeventig dagen in beslag nam, geschiedde door priesters en vakmensen. Met een haak werden de hersenen via de neus verwijderd, waarna de ingewanden uit het lichaam werden weggenomen. De ontstane holten werden met welriekende stoffen, o.a. fijngewreven mirre, opgevuld. Niets dat aan bederf onderhevig was bleef in het lichaam achter. De geprepareerde organen deed men daarna in vier gouden sarcofaagjes, die precies pasten in een zelfde aantal vaasurnen, canopen, waarvan het deksel de vorm had van een mensenhoofd met de gelaatstrekken van de gestorvene. De canopen waren bij Toetanchamon in een albasten schrijn (zie illustratie) geplaatst, die vier vakken telde waarin de urnen pasten.

De vier vazen stonden onder bescherming van de vier zonen van Horus, die lever, longen, maag en darmen vertegenwoordigden. Daarna onderging het lichaam een behandeling met natron en zout, zodat na zeventig dagen alle vocht er uit verdwenen was.

Na deze zeventig dagen vond het zwachtelen plaats, waarvoor grote hoeveelheden linnen werden gebruikt, want vinger voor vinger en teen voor teen werden omwikkeld, daarna alle ledematen en lichaamsdelen afzonderlijk en tenslotte het lichaam nog eens in zijn geheel. Onder het uitspreken van spreuken en gebeden werden zalfoliën over het lijk uitgegoten.

De mummie van Toetanchamon heeft door haast of slordigheid blijkbaar een te grote hoeveelheid van deze oliën te verwerken gekregen, zodat de weefsels verkoold en de beenderen aangetast zijn.
Tussen de windselen vonden de opgravers een groot aantal kostbaarheden zoals ringen, armbanden, hals- en borstsieraden en kragen van kralen; tezamen 143 stuks. Op zijn hoofd droeg de dode een mutsje, dat nog aan de dienst van Aton herinnerde: vier heilige cobra's, voorzien van cartouches met de namen van de Zonnebol.
De hals, als zetel van de bezieling, werd speciaal door amuletten beschermd en volgens het dodenboek moest een djed-zuil als amulet op de hals worden geplaatst. Eveneens als bescherming deden dienst de papyrusstrookjes met de namen van Isis en Osiris erop en beeldjes van Horus (valk), Toth (ibis) en Anubis (hond), die er omheen lagen.
Een andere groep van vijfendertig voorwerpen was geplaatst tussen hals en buik en bestond uit kragen, hangers en andere sieraden. Aan armen, vingers en tenen zaten armbanden en ringen en aan de voeten gouden sandalen. Op de knieën en schenen en om het middel vond men gouden kragen. De rituele staart, die de farao's vanaf de eerste dynastie hebben gedragen, was ook aanwezig. Onder de gordel een dolk, die als amulet diende om de farao tegenover demonen onoverwinlijk te maken.
Aan het eind van de hele behandeling werd de mummie in een linnen weefsel gewikkeld en op het gelaat werd het beroemde gouden masker[6] met de gelaatstrekken van de koning gelegd. Onder de nek plaatste men een ijzeren amulet in de vorm van een hoofdstut. Aan dit metaal kende de Egyptenaar een kracht toe die de dode in het hiernamaals in staat zou stellen het hoofd op te heffen; een handeling die het opkomen van de zon in de morgen symboliseerde.
De traditionele van riet geweven koningsbaard ontbrak ook niet en de

[6] Het gouden masker was het symbool van de volmaakte rust, de eeuwige jeugd en het hernieuwde wezen.

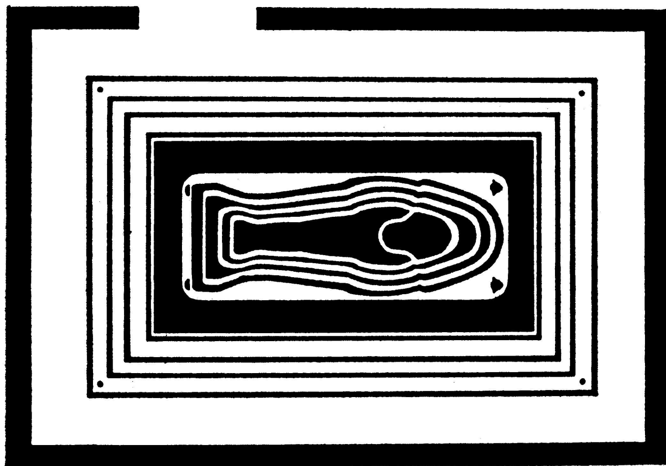
dode droeg een schitterende hoofdtooi die met blauw glas was ingelegd. Op het masker bevonden zich ook de valk en de gier, symbolen van het Egyptische koningschap.
De buitenste zwarte (zwart was de kleur van de wederopstanding) lijkwade werd door gouden banden bijeengehouden; de opschriften op de dwarsbanden hielden verband met de wederopstanding en de beschermende goden.
De aldus beklede mummie was nu gereed voor de begrafenis en lag op een gouden bed dat de gedaante had van een dier.
Nu behoorde de rouw tot het verleden, konden de baarden worden afgeschoren, de witte gewaden afgelegd en de geplukte bloemen tot kransen worden gerangschikt.
Terwijl de weduwe de rituele gebeden zegde, zoals Isis in de Osirismythe, werd het lijk in de bootvormige katafalk gelegd, het geheel met een baldakijn overdekt, op een slede gezet en door rode (rood was de kleur van Beneden-Egypte) ossen naar de dodentempel getrokken.
In de stoet liepen de vrienden van de koning, gekleed in rituele gewaden, de priesters die de mummificering hadden verricht en andere hoogwaardigheidsbekleders; daarachter de koningin en de andere vrouwen, terwijl hovelingen de vele grafattributen droegen die in het „huis der eeuwigheid" zouden worden geplaatst. Onderweg plengden de priesters voortdurend melk[7] vóór de slede onder het geweeklaag van klagers en klaagvrouwen.
Zo kwam de processie bij het kanaal dat Nijl en dodentempel verbond. Eje, voor het eerst als koning optredend, verrichtte er de ceremonie van het „openen van mond en ogen". Deze ceremonie had ten doel de dode het gebruik van de zintuigen in het hiernamaals te hergeven.
De volgende dag begaf de stoet zich naar de dodenstad waar het graf nauwelijks gereed was gekomen. De vier vertrekken waren zo klein dat de schrijnen in onderdelen naar binnen gedragen en ter plaatse gemonteerd moesten worden.
De mummie die uit de katafalk was genomen, werd overeind gezet en als symbool van reiniging werd water over masker en lijkwade uitgegoten. Daarna volgden meer plechtige handelingen waarbij spreuken uit het dodenboek werden gelezen zodat aan het eind van alle plechtig-

[7] Melk bevorderde de wederopstanding.

heden de mummie weer „bezield" over alle vermogens beschikte. De voorbijgaande belemmeringen van de dood waren opgeheven en de eeuwigheid zou worden verworven. De ontsnapte ziel was door Eje als Setempriester weer in het stoffelijk omhulsel teruggevoerd.
Zo was de begrafenis geheel volgens de Osiristraditie verlopen.

HET GRAF

In het graf was in aanwezigheid van de koningin-weduwe de mummie in de gouden sarcofaag gelegd, die ongeveer 1100 kg woog. Deze sarcofaag werd in een tweede geplaatst en beide samen in een derde. De loodzware last van deze drie mummiekisten werd hierna in een sarcofaag van geel kwartsiet gezet. Op de hoeken van deze laatste sarcofaag waren de vier beschermgodinnen in reliëf uitgebeeld. Nadat het deksel dat bij de plaatsing gebroken en daarna gekit was, erop was gelegd, werden om dit geheel de verschillende (vier) schrijnen gemonteerd (zie afbeelding).
Nu kon het geprepareerde overschot van de koning, dat nu Osiris geworden was, zijn reis naar de eeuwigheid beginnen. Aan het eind daarvan zou de mummie van de vorst in een eeuwig lichaam veranderd zijn en herrijzen, evenals Osiris eenmaal het eeuwige leven had ver-

worven en in de gedaante van Re, de opkomende zon, weer verschenen was. Goden, geniën en magische middelen zouden hierbij moeten helpen.
Osiris en Re moeten hier niet als twee afzonderlijke grootheden worden gezien, maar als twee aspecten, nl. het dode en het levende, van één wezen. De Egyptenaren hebben de metamorfose van het een in het ander, van de dood in het leven, van sterven in herrijzen in oneindige variatie en met alle middelen trachten uit te drukken. Veel hiervan is te vinden in de zgn. dodenboeken van de 18e dynastie, waarvan de vignetten de twaalf uren van de zonnebaan gedurende de nacht uitbeelden. In het graf van Toetanchamon heeft men zo'n dodenboek niet gevonden. Slechts enkele eenvoudige muurschilderingen en voorstellingen op de panelen van de schrijnen in de „gouden kamer" herinneren aan die dodenboeken.
Het graf telt vier kamers:

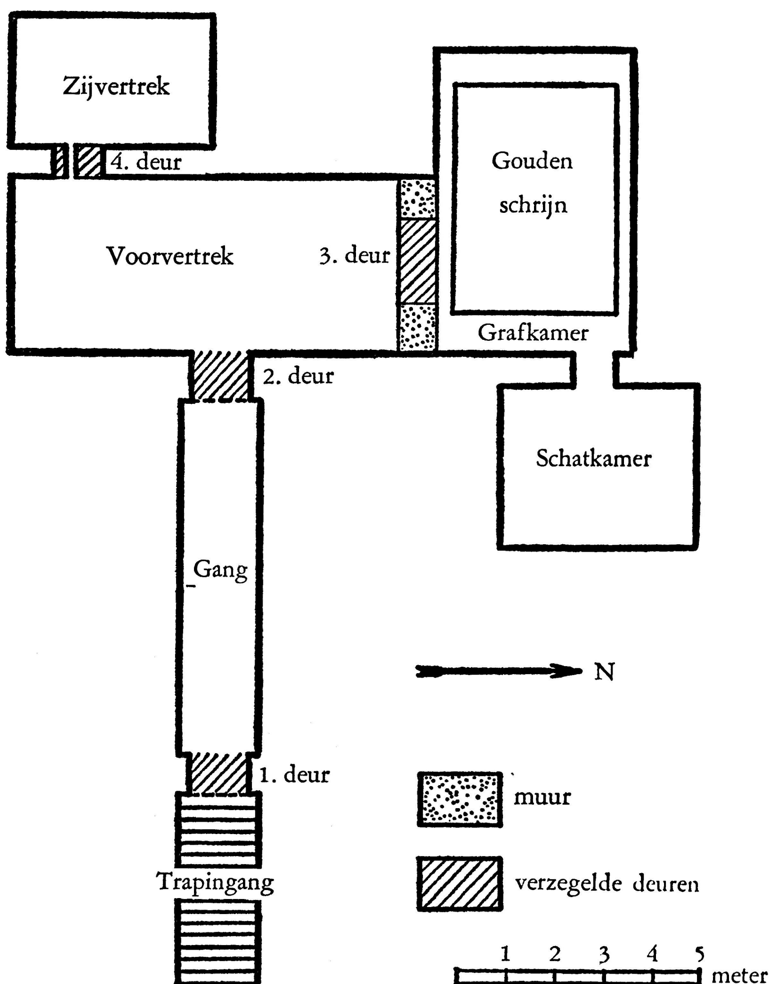
A. Schatkamer of vertrek van de wederopbouw van het lichaam.
B. Grafkamer of gouden kamer, vertrek van de aftocht van het bestaan na de dood.
C. Voorvertrek of vertrek van het eeuwige koningschap.
D. Zijvertrek of vertrek van de wedergeboorte.

In de schatkamer (A) vond de eerste fase plaats van de overgang van het dode naar het eeuwige lichaam: de samenvoeging van de edele delen in de canopenkist, die in vertrek A stond en door de hond Anubis, liggend bovenop de kist, werd bewaakt en van de mummie die zich in de sarcofagen bevond in de schrijnen in de grafkamer (B). Tussen beide vertrekken was een open verbinding om die samenvoeging niets in de weg te staan. In dit vertrek werden verder aangetroffen veel sjawabti's, beeldjes die elk een bepaald aspect van het wezen van de dode vertegenwoordigden; ze konden hem dus vervangen in het hiernamaals bij het verrichten van sommige bezigheden. Ook waren er in dit vertrek verscheidene zonnebarken. De kwaadwerende luipaard diende om de demonen tegen te houden. Voorts de djedzuil[8] en de scarabee[9], symbool van het uit zichzelf ontwakende leven. Beide symbolen stonden in verband met de wederopbouw van het lichaam. Vervolgens veel kisten met sieraden, spiegels en andere voorwerpen. Van de sieraden schat men dat er ongeveer 60% uit de kisten gestolen is.

In de grafkamer (B) stonden de vier precies in elkaar passende schrijnen, die het vertrek bijna geheel vulden. Nadat de schrijnen gedemonteerd waren en de deksel van de stenen sarcofaag was weggenomen, zag men de buitenste mummiekist. Deze kist, hout met goudbeslag, die dus de vorm van een lichaam had, stelde Osiris voor: de handen over de borst gekruist en in die handen staf en gesel, de emblemen van het koningschap en op het hoofd cobra en gier.
De binnenste kist van massief, geslagen goud gaf de godinnen Isis en Nepthys te zien met verstrengelde vleugels en op de armen van de kist waren Nechbet en Boeto te herkennen. Nadat het gouden masker en bij het ontzwachtelen de vele sieraden gevonden waren, moest gezocht worden naar de vier geniën, de magische beeldjes, die in nissen in het vertrek verborgen waren: een djedzuil, beeldjes van Anubis en Osiris en van een godheid met een mensenhoofd.
Alleen in dit vertrek waren de muren geschilderd, waarbij de „gouden" achterwand symbool was van het onvergankelijke.
De afbeeldingen toonden de vereenzelviging van Toetanchamon met Osiris, die de gedaante van Re aanneemt. De gestorven vorst reist in gezelschap van een aantal goden op hun boot naar de dageraad, waarbij hij, evenals dit met Osiris het geval was, als Re zal herrijzen.
In dit vertrek stonden ook veel vazen en potten, die zalfoliën hadden bevat, die moesten dienen ter herkrijging van het vlees, maar rovers hebben blijkbaar de oliën gestolen.

In het voorvertrek (C) bevonden zich voorwerpen die op magische wijze de wezenlijke kenmerken van de vorst moesten herscheppen, opdat hij voor eeuwig zijn ambt ten volle zou kunnen uitoefenen.
Zo stonden daar de twee zwarte levensgrote beelden met de gelaatstrekken van de gestorven koning, die zijn Ka, zijn onsterfelijke geest voorstelden. Voorts enkele tronen, de met goud beslagen wagens, die gedemonteerd waren, wandelstokken met de beeltenis van zijn vijanden, die bij het lopen door de vorst door het stof gesleept werden en voetenbankjes met de naam van zijn vijanden erop geschreven. Hier stond ook de beroemde kist met de oorlogs- en jachttaferelen en

[8] Symbool van Osiris.
[9] De mestkever legt zijn eitjes in de mest. Het wijfje maakt er balletjes van en legt die in een kuiltje dat ze dicht maakt. Hier worden ze „uitgebroed". De Egyptenaar dacht dat er geen wijfje aan te pas kwam en zag daarom de scarabee of mestkever als het symbool van uit zichzelf ontwakend leven.

Zijvertrek
4. deur
Voorvertrek
3. deur
Gouden
schrijn
Grafkamer
2. deur
Schatkamer
Gang
N
1. deur
muur
Trapingang
verzegelde deuren
1 2 3 4 5
meter

verder waren er dozen, vazen, vouwstoelen, waaiers en sieraden, kleding en een reiskist waarin handschoenen lagen.

Het zijvertrek (D) was het vertrek van de wedergeboorte waarin alles in verband stond met de herrijzenis, waarna de vreugden van het aardse bestaan weer zouden worden gesmaakt.
Evenals Re na de nacht weer aan de horizon omhoog rijst, zal de herboren farao herrijzen en als Horus, de nieuwe koning, de troon van zijn vader beklimmen.
In oneindige variatie wordt het thema herhaald: Osiris en Horus, dood en leven, begrafenis en herrijzenis, ondergang en opkomst, westen en oosten.
In dit vertrek bevond zich ook de beroemde troon met het koninklijk paar op de rugzijde afgebeeld. De Amarnabol en de stralen, die in handjes eindigen, zijn afgebeeld boven het paar en dat bewijst dat tijdens de regering van Toetanchamon van een hetze tegen Aton en wat daarmee samenhing geen sprake was. In dit opzicht moet Eje dus beslist verdraagzaam zijn geweest.
Manden met gedroogde vruchten, zaden en veel wijnkruiken wijzen op het genieten van wereldse vreugden. Opmerkelijk is dat in dit vertrek de gemalin van Toetanchamon herhaaldelijk staat afgebeeld en dat reukwerk, bloemen en halssnoeren in verband staan met het vreugdevolle huwelijk.
Ook hier weer hoofdstutten, zelfs één van het in Egypte zeldzame ijzer, die de dode de kracht moest verlenen het hoofd op te heffen. De veelvuldig voorkomende lotusbloem was het symbool van de wedergeboorte en vanzelfsprekend in dit vertrek op zijn plaats.

Aan het eind van de lange reis komt dan — zoals in de dodenboeken te vinden is — het moment van de wedergeboorte: opgang van de zon in de morgenstond, symbool van het herwonnen leven, Re aan de horizon verschenen en Horus op de troon der levenden.
Dat is het hernieuwde beeld van de god die zijn heerschappij tot in eeuwigheid zal blijven uitoefenen.

TEKSTEN EN BEELDEN DICHTERBIJ, LITERATUUR, MUSEA VRAGEN / OPDRACHTEN, SUGGESTIES

A. TEKSTEN EN BEELDEN DICHTERBIJ

In aansluiting en als aanvulling op dit boekje èn ter verdieping van de studie over dit onderwerp is bij dezelfde uitgever in de serie TEKSTEN DICHTERBIJ eveneens een deeltje *Toetanchamon en zijn tijd* verschenen. Het bevat teksten die betrekking hebben op dezelfde periode uit de Egyptische geschiedenis.
Daarnaast zijn als visuele completering in de serie BEELDEN DICHTERBIJ *twee kleurenfilmstrips* over Toetanchamon bij de uitgever verkrijgbaar, evenals *een map met* verduidelijkende *illustraties.* De illustraties zijn van een dusdanig formaat dat zij op functionele wijze in de klas gebruikt kunnen worden.
Teksten, kleurenstrips en map hebben alle een toelichting en zijn op de uiteenzetting in dit boekje èn op elkaar afgestemd, waardoor een goede integratie in de les mogelijk is.

B. LITERATUUR

Voor *basiskennis en -informatie* kan het best een leerboek voor oude geschiedenis gebruikt worden, zoals:
H. VAN GELDER e.a., *Leerboek der oude geschiedenis;* Groningen, 1966^{10};
K. SPREY, *Leerboek der oude geschiedenis;* Leiden, 1960^{5} (een gewijzigde herdruk is in bewerking);
voorts de platenatlas:
A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA, *Antieke cultuur in beeld;* Bussum, 1963^{7};
en een historische atlas.

Méér algemene informatie is te vinden in:
C. D. J. BRANDT e.a., *Wereldgeschiedenis,* deel II; Zeist/Antwerpen, 1963^{4};
K. BELLON e.a., *Geschiedenis der mensheid,* deel I; Amsterdam/Antwerpen, 1956;
diverse encyclopedieën.

Uitgebreidere en gedetailleerdere inlichtingen geven:
a. over godsdienst en maatschappelijk leven etc.:
C. ALDRED, *Het land der farao's;* Zeist/Antwerpen, 1964 (Phoenixpocket);
TH. P. VAN BAAREN, *Mensen tussen Nijl en zon;* Zeist/Antwerpen, 1963 (Phoenixpocket);
H. BAUMANN, *De wereld der farao's;* Amsterdam, z.j.;
A. DE BUCK, *Dodenschepen op de Nijl;* Amsterdam, 1960 (AO-boekje);
L. CASSON, *Het Oude Egypte;* New York/Amsterdam, 1965/6 (prachtig geïllustreerd);
K. LANGE, *Egypte;* Zeist/Antwerpen, 1965^{7} (Phoenixboek);
G. VAN DER LEEUW, *De godsdienst van het Oude Egypte;* Den Haag, 1944;
J. MANCHIP WHITE, *Everyday life in Ancient Egypt;* Londen, 1963;
P. MONTET, *Het eeuwige Egypte;* Amsterdam, 1965 (serie Geschiedenis van de beschavingen);
O. NEUBERT, *De vallei der koningen;* Baarn, z.j.;

E. OTTO, *Geschiedenis van Egypte;* Utrecht/Antwerpen, 1962 (Aulareeks);
A. STAAL, *Onder de gouden zon van het morgenland;* Amsterdam, z.j. (reisverhaal);
J. TADEMA SPORRY, *De geschiedenis van Egypte;* Bussum, 1960 (voortreffelijk geschreven boek uit de serie Geschiedenis en cultuur voor jonge mensen);
J. ZANDEE, *Egyptische tempels en goden;* Kampen, 1965 (Boeketreeks);
J. ZANDEE, *De schatten van Egypte;* Leiden, 1967 (Natuur en Cultuurserie);

b. over Achnaton en Toetanchamon:
G. VAN DER LEEUW, *Achnaton;* Amsterdam, 1927;
L. G. LEEUWENBURG, *Echnaton;* Den Haag, 1946;
C. DESROCHES-NOBLECOURT, *Toetanchamon;* Amsterdam/Antwerpen, grote uitgave, 1963; paperback, 1965;

c. over Egyptische kunst (de meeste boeken zijn rijk geïllustreerd):
Winkler Prins van de kunst; Amsterdam/Brussel, 1958/9;
F. W. S. VAN THIENEN e.a., *Algemene kunstgeschiedenis,* deel I; Utrecht/Antwerpen, 1956;
R. HAMANN e.a., *Elseviers kunstgeschiedenis* (pocket), deel 2; Amsterdam/Brussel, 1966;
J. WIESNER e.a., *Sesam Kunstgeschiedenis* (pocket) deel 2; Baarn, 1962;
R. BOULANGER, *De schilderkunst van Egypte en het oude Oosten;* Utrecht/Antwerpen, 1966;
C. DESROCHES-NOBLECOURT, *Graf- en tempelschilderingen in Egypte* (Unesco-kunstpocket); Amsterdam, 1962;
G. GARBINI, *De oude wereld;* Den Haag, 1966;
A. KLASENS, *Egyptische kunst uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden;* Stichting Openbaar Kunstbezit, z.j.;
K. LANGE e.a., *De cultuur van Egypte;* Zeist, 1957;
I. WOLDERING, *De kunst van Egypte;* Amsterdam, 1964.

Catalogi:
Gids van de verzameling van Egyptische beeldhouwwerken van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden; 's-Gravenhage, 1967;
Algemene gids van het Allard Pierson Museum; Amsterdam, 1956;
5000 jaar kunst uit Egypte; Rijksmuseum; Amsterdam, 1960;
Kunst voor de eeuwigheid (met dodenboek), tentoonstelling van Egyptische schilderingen en tekeningen uit de nationale verzamelingen van België en Nederland; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 1966;
Toutankhamon et son temps; Petit Palais, Paris, 1967.

C. MUSEA

Twee Nederlandse musea hebben een collectie Egyptische oudheden; het zijn:
Allard Pierson Museum, Sarphatistraat 131, Amsterdam;
Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden.

D. VRAGEN / OPDRACHTEN

Onderstaande vragen / opdrachten zijn gegeven om een zelfstandige bestudering

te stimuleren. Ze zijn als voorbeeld bedoeld. Daarom is het aantal beperkt gehouden.
Ze kunnen in hoofdzaak beantwoord en uitgevoerd worden met behulp van de uiteenzetting in dit boekje, de teksten en de beelden, maar ook met wat in de literatuurlijst genoemd is.

- Waarom is uit de geschiedenis van Oud-Egypte het onderwerp Toetanchamon en zijn tijd gekozen?
- Wat weet je van de Hyksos?
- Is er een verklaring voor dat in Mesopotamië zoveel rijken en culturen elkaar opvolgden en in Egypte niet?
- Vergelijk de verhouding tussen Oud-Egypte en zijn buurlanden in de tijd van de 18e dynastie met de situatie in het Midden-Oosten vandaag. Zoek overeenkomst en verschil. Vergeet niet de atlas te gebruiken.
- Wat moet onder sacraal koningschap verstaan worden?
- Waarom was het monotheïsme van Achnaton in wezen niet-Egyptisch?
- Wat was de betekenis van de Amarnabol en zijn stralen?
- Is er een verklaring voor Achnatons reformatie?
- Zoek de belangrijkste goden op. Wat weet je van hun verschijningsvorm en activiteiten?
- Wat waren de emblemen van de koninklijke macht van de farao?
- Wat hield de Osirismythe in en in welke relatie stond Osiris tot Horus?
- Waarom zou Horus de beschermer van de canopenkist zijn?
- Waarom wilden de Egyptenaren een onvergankelijk lichaam in een onverwoestbaar graf?
- Wat is een dodenboek?

E. MEER SUGGESTIES

1. Het is ook mogelijk om met behulp van de gegevens uit de deeltjes en het visueel materiaal met toelichting dat over Toetanchamon in DICHTERBIJ verschenen is een *werkstuk* te maken, waarin bijv. een bepaald onderdeel aangevuld of uitgediept wordt. Zodat op het examen door eigen studie vanuit een stuk eigen werk dat op tafel ligt en waaruit een eigen mening spreekt, een gesprek mogelijk is. Maar begin geen werkstuk zonder eerst met je lerares (leraar) overlegd te hebben!
Zo'n werkstuk kan bijv. gaan over: *a.* de godsdienst, *b.* het koningschap, *c.* het dagelijks leven in Oud-Egypte, *d.* de kunst vóór, in en ná de Amarnaperiode.
Voor een werkstuk is een zgn. multoband erg geschikt. Gebruik de linker pagina's voor illustraties, de rechter voor tekst. Denk er om dat illustraties en tekst bij elkaar horen en zorg er voor dat je op de tekstpagina een brede kantlijn hebt.
Als illustraties kunnen gebruikt worden:
- prentbriefkaarten die in boek-, kunsthandels en musea te koop zijn;
- reprodukties uit de collectie Archief Kunst in Beeld, Heemsteedse Dreef 146, Heemstede, tel. 023—81664; voor een geringe vergoeding wordt door het archief een uitgebreide catalogus toegezonden;
- afbeeldingen uit: Geschiedenis in beeld (uitg. Koks-Gesto, Alkmaar); Noordhoffs collectie afbeeldingen voor de algemene geschiedenis en de kunstge-

schiedenis; Kleio geknipt en Uit de kunst (uitg. Van Goor, Den Haag);
- postzegels die de laatste jaren door de Egyptische P.T.T. uitgegeven zijn en waarop personen, monumenten en kunst uit het Oude Egypte afgebeeld staan.

2. De bestudering van dit onderwerp kan ook leiden — misschien met medewerking van de leraar tekenen/handenarbeid — tot het in groepjes werken aan de realisering van een *cultuur-historisch diorama.*
Zie hiervoor: W. G. L. WIERINGA, *Van Ichnaton tot Napoleon,* gids bij cultuurhistorische diorama's, met een inleiding van F. W. S. VAN THIENEN; Frans Hals Museum, Haarlem.
In de bekende verzameling van dr. Wieringa (informaties: Frans Hals Museum) bevinden zich twee diorama's die op dit onderwerp betrekking hebben:
a. een Egyptisch rotsgraf;
b. Egypte op het toppunt van macht (± 1380 v. Chr.);
dit laatste diorama stelt de paleistuin van Amenophis III voor, op het moment dat de farao een Mitannisch gezantschap ontvangt; in de tuin zijn verder aanwezig: koningin Teje, Eje, Achnaton, Nefertiti, Baketaton, Horemheb, Atonpriesters, een blinde harpspeler etc.
Adviezen geeft de Stichting ter bevordering van de toepassing van cultuurhistorische figuren, p/a Julianastraat 25, Leiderdorp. Een lijst van platte tinnen figuren is verkrijgbaar bij mevr. C. van Baarlen-v. d. Kooy, Meander 573, Amstelveen, bij wie de figuren ook besteld kunnen worden.

3. Bij dit onderwerp zijn ook aanknopingspunten met de *Nederlandse letterkunde.*
Iets van de sfeer van het Oude Egypte vindt men in:
LOUIS COUPERUS, *Antiek toerisme;* Amsterdam, z.j.;
BERTUS AAFJES, *Egyptische brieven;* Amsterdam, 1948;
idem, *Morgen bloeien de abrikozen;* Amsterdam, 1954;
idem, *Het koningsgraf;* Amsterdam, 1965[4];
idem, *De blinde harpenaar;* Amsterdam, 1965[3].

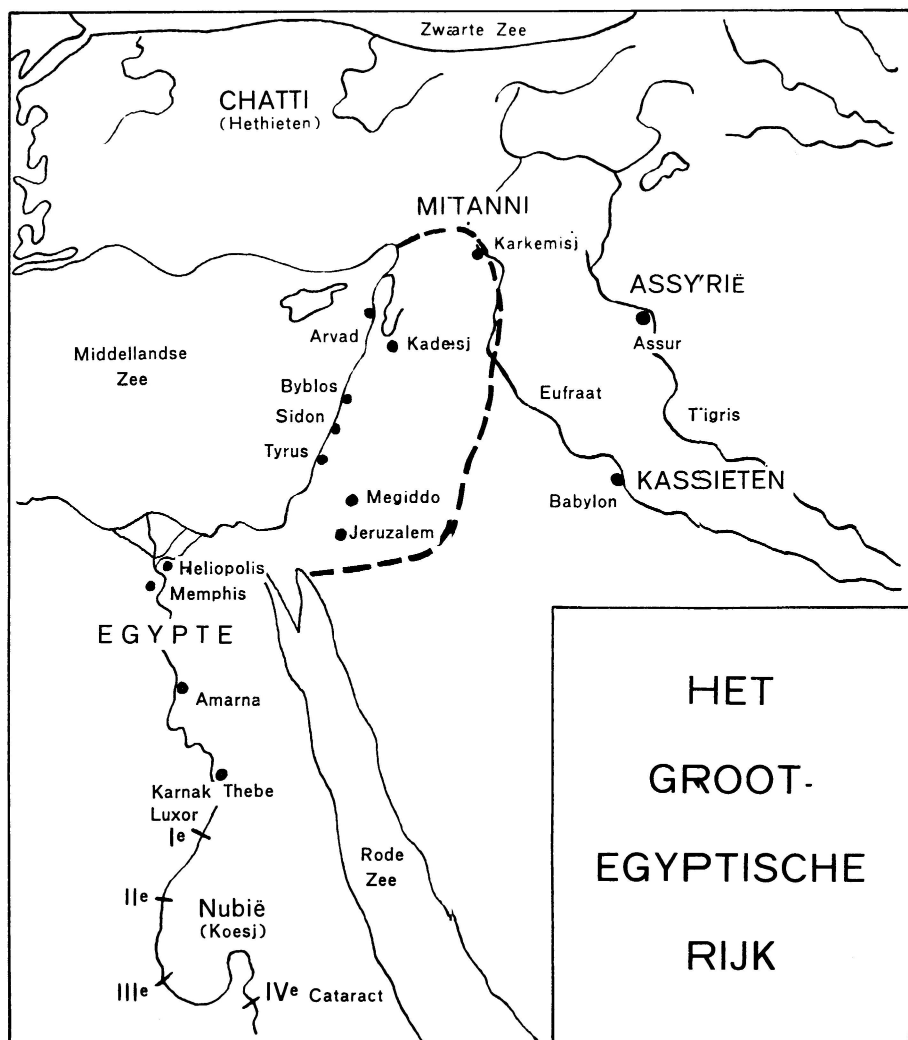
4. *Actualisering* van het onderwerp is mogelijk door:
a. in de geschiedenisles de historische ontwikkeling van Egypte en het Nabije Oosten tot aan vandaag in bespreking te brengen, zie bij vragen / opdrachten punt 4;
b. in de aardrijkskundeles eveneens het hedendaags Egypte en Midden-Oosten aan de orde te stellen.

5. De *illustrering* van het onderwerp kan o.m. nog worden uitgebreid met dia's/strips over Oud-Egypte van:
Filmbureau Niestadt, Postbus 247, Hilversum;
Luctor N.V., Baarn;
Projectie Onderwijs Centrale, Hoge Naarderweg 42, Hilversum;
Stichting Centraal Projectie en Lichtbeelden Instituut, Weesperzijde 112, Amsterdam.

„Daar de hele deur nu vrij was, konden we iets waarnemen dat tot nu toe aan onze blikken was ontgaan, namelijk dat een deel ervan een paar maal achtereen geopend en weer gesloten was; verder dat de zegels die we het eerst hadden ontdekt, te weten die met de jakhals en de negen gevangenen aan de delen waren bevestigd die opnieuw gesloten waren, terwijl de zegels van Toetanchamon zich bevonden aan een deel van de deur dat nog in de oorspronkelijke staat verkeerde. Deze laatste waren dus de zegels die het graf oorspronkelijk hadden beschermd. Het graf was dus niet geheel onbeschadigd, zoals we hadden gehoopt. Plunderaars hadden het betreden en wel meer dan eens. Te oordelen naar de hutten die erop hadden gestaan, waren het plunderaars uit een tijd na de regeringsperiode van Ramses VI; maar dat ze niet alles hadden leeggeroofd, bewees de omstandigheid dat het graf weer verzegeld was."
Deze ontdekking was echter nog niet alles. Carters verwarring en onzekerheid stegen. Toen hij het laatste puin van de trap liet verwijderen, vond hij scherven en kisten met de namen Achnaton, Semenchkare en Toetanchamon; voorts een scarabee van Thoetmosis III en een stuk van een andere met de naam Amenophis III. Kon men uit dit samengaan van vele koningsnamen een andere gevolgtrekking maken dan dat er tegen de verwachting in toch geen enkelvoudig graf, maar een schuilplaats voor velen was gevonden?
Hieromtrent kon men alleen zekerheid krijgen door de deur te openen. Na enkele dagen te hebben doorgewerkt, stuitten de opgravers ongeveer tien meter verder op een tweede deur. Ook hier trof men de zegels van Toetanchamon en de koninklijke dodenstad aan, maar ook hier was duidelijk te zien waar de onrechtmatige bezoekers waren binnengedrongen. De hoop van de opgravers was enigszins aan het tanen. Niettemin steeg de spanning, naarmate er meer grind voor de tweede deur werd verwijderd. „Het beslissende ogenblik was gekomen," schrijft Carter. „Met bevende handen maakte ik in de bovenhoek een opening"...
Nu kwamen alle aanwezigen dicht om hem heen staan... Carter streek nerveus een lucifer af, stak de kaars aan en bracht die bij het gat; zijn hand was wat onzeker.
Toen hij, letterlijk bevend van nieuwsgierige verwachting, met zijn hoofd bij de opening kwam om eindelijk naar binnen te kijken, begon de kaars te flakkeren door de warme lucht die naar buiten stroomde. Eerst kon Carter niets onderscheiden. Maar toen zijn ogen aan het

zwakke licht gewend raakten, toen hij eerst contouren, daarna schaduwen en eindelijk ook kleuren waarnam, toen alles wat er in de kamer achter die tweede verzegelde deur was, zich steeds duidelijker begon af te tekenen, toen barstte hij niet eens in verrukte uitroepen los, maar hij bleef sprakeloos... Voor degenen die naast hem stonden ging er een eeuwigheid voorbij. Toen kon Carnarvon de onzekerheid niet langer verdragen en hij vroeg: „Kunt u iets zien?"
Langzaam draaide Carter zich om en zei uit het diepst van zijn ziel: „Ja, wonderlijk mooie dingen!"

(Uit: C. W. CERAM, *Goden, graven en geleerden*; Amsterdam, 1953, pag. 167 e.v.)

ORIËNTEREND OVERZICHT VAN DE EGYPTISCHE GESCHIEDENIS

Oude Rijk ± 3000—2200

Dynastie I—VIII
Beneden-Egypte (het gebied van de Nijldelta) en Boven-Egypte (ten zuiden van Memphis) worden tot één rijk verenigd.
Bekende farao's uit het Oude Rijk zijn: Djoser, Cheops, Chefren.

Eerste tussenperiode ± 2200—2100

Dynastie IX—X

Midden Rijk ± 2100—1800

Dynastie XI—XII
Thebe wordt hoofdstad.

Tweede tussenperiode ± 1800—1600

Dynastie XIII—XVII
Overheersing door de Hyksos.

Nieuwe Rijk ± 1600—1100

Dynastie XVIII—XX
Farao's uit de XVIIIe dynastie komen in dit boekje ter sprake.
Het zijn:

Thoetmosis III	1502—1448
Amenophis II	1448—1422
Thoetmosis IV	1422—1413
Amenophis III	1413—1377
Amenophis IV (Achnaton)	1377—1358
Toetanchamon	1358—1349
Semenchkare	?
Eje	1349—1345
Horemheb	1345—1318

(De hier genoemde jaren zijn een benadering!)

Late tijd ± 1100—330

Dynastie XXI—XXXI
Binnen deze periode valt de Perzische overheersing.

Griekse en Romeinse tijd 330 voor Chr. tot 395 na Chr.

Byzantijnse tijd 395—638

Arabische heerschappij begint in 638

